

GRAD ZALJUBLJEN U POZORIŠTE. RAFAEL FARIN I LADINSKO POZORIŠTE U ŠUMENU ¹

Mihael Studemund-Halevi

Sefardsko pozorište u Šumenu

Šumen, severoistočni industrijski i univerzitetski grad u Bugarskoj, prethodno je nosio ime Šumla i preimenovan je u Kolarovgrad u socijalističkoj Bugarskoj (1950–1965), leži na istočnim padinama Šumenske visoravni i nalazi se na oko 100 kilometara od gradske luke Varna. U ovom gradu, koji se graniči sa regijom Južne Dobrudže sa pretežno turskim stanovništvom, 1869. godine živelo je oko treba 400 Jevreja. Godine 1905. oko dve stotine pedeset jevrejskih porodica boravilo je u Šumenu, a jevrejska populacija koja je 1912. godine brojala hiljadu i dvesta ljudi opala je 1934. godine na šest stotina jedan (Arditti, 1968).² Prema najnovijem popisu stanovništva, većina njih, više od osamdeset posto, govorila je na ladinu kao maternjem. Skoro svi Jevreji u Šumenu otišli su u Izrael, dok ih je ovde ostalo samo osamdeset osam. Sada samo u ovom gradu živi samo nekoliko jevrejskih porodica.

Datirajući iz 18. veka, bivša jevrejska *mahala* (jevrejska četvrt) u Šumenu, koja se zvala *El kortijo grande* (Veliko dvorište), nalazila se u severozapadnom delu grada u podnožju stare citadele.³ U to vreme postojale su četiri dobrotvorne organizacije i dve škole Svetskog jevrejskog saveza (*Alliance Israélite Universelle*)⁴, čiji je mecena bio Baron Moris de Hirš. Dvesta pedeset studenata pohađalo je školu na početku 20. veka. Četvrt je imala prilično veliku sinagogu i groblje.⁵

Verovatno nepoznato mnogima, opštinska biblioteka u Šumenu imala je mali broj hebrejskih i sefardskih knjiga većinom gramatika među kojima su neki jedinstveni i vrlo retki primerci kao što je knjiga štampana na ladinu i raši pismu 5684/1924:

¹ Istraživanje za ovu studiju omogućila je i podržala Fondacija Frica Tisena.

² Videti takođe Aksel Erbahar, Shumla (Shumen), u: Stillman, Norman A. (ed.) *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Leiden, Boston 2010, vol. IV, str. 367; Shumen, u: Hazan, Elko, *Jewish Communities and their Synagogues in Bulgaria*, Sofia 2012, str. 112–115; Haralamova, Beta, *The Past we should never forget* (na bugarskom.), u: *La Estreya* II, 6 (2012), str. 15–25.

³ Hazan, Shumen, 2012, str. 113.

⁴ Prim.prev.

⁵ O groblju videti Josef Kovo, *The Jewish Cemetery of Shumen, Bulgaria, 1893–1966* preuzeto sa <http://www.sephardicstudies.org/pdf/bulgaria.pdf>

*“Traduksyon libro [!] de las poezias ebraikas de Rosh haShana i Kipur traido ala estanpa por Ya’akov Rafael Maestro shohet i hazan sheni de la komunidad israelit-sefaradit de Shumla en Bulgarya.”*⁶

Knjigu je štampala poznata štamparija *Estamparia Targovski* koja je – barem prema Bibliografiji jevrejske knjige (*Bibliography of the Hebrew Book*)⁷ i Davu Koenu⁸ – jedini tom na raši pismu koji je štampan u Šumenu. Pored toga, opštinska biblioteka ima knjige na hebrejskom koje su posebno namenjene za jevrejske škole. Na početku 19. veka skoro svi Jevreji ovog grada posedovali su visoko znanje ladina, turskog i bugarskog. Pored toga, veliki broj njih imao je solidno znanje francuskog jezika.

U Šumenu vodila se oštra bitka za jezik početkom sedamdesetih godina 18. veka. Prema članku iz 1870. u bečkom časopisu *El Koreo de Vyena*, tradicionalisti su se oštro protivili bojnomo pokliču Svetskog jevrejskog saveza *“Ondi ay frances, non ay fes”* („gde se francuski uči, ne nosi se fes“). Kada je počela škola, oni su demonstrativno nosili fes i pričali na ladinu.⁹

Entuzijazam za pozorište progresivno je integrisan u svakodnevnom životu Jevreja, proširivši se na provincijski grad Šumen. Početak bugarskog pozorišta obično je označen sa dva nastupa u javnoj čitaonici 1856. godine. Predstave su izvođene u Bet Seferu, osnovnoj školi Svetskog jevrejskog saveza,¹⁰ osnovanoj 1870. Rab Baruh Mitrani, hebrejski reformator i istaknuti preteča nacionalnog cionizma, kratko vreme bio je aktivan kao hebrejski učitelj,¹¹ kao i učitelj Elijezer ben Jakob (koji je preminuo u Sofiji 1933. godine). Verovatno je pre 1915. Jakob priredio pozorišni komad *Ya’akov i sus ijos* (Jakob i njegovi sinovi) (Arditti, 1968: 106) zajedno sa studentima u školi. Takođe je preveo dramu *Musiu Güillom* (Gospodin Vilijams) sa francuskog na ladino (Arditti, 1968: 106; Romero, 1992: 277).

⁶ Collin & Studemund-Halévy, *Entre dos Mundos*, str. 130, nr. 129.

⁷ Videti. www.aleph.nli.org.

⁸ Cohen, Dov, *Ladinska polica sa knjigama* (na hebrejskom), neobjavljena doktorska disertacija, Bar-Ilan Univerzitet, Ramat Gan 2011, str. xiii.

⁹ U januarskom, februarskom, martskom i aprilskom izdanju časopisa *El Koreo de Vyenah* 1871. godine, obimna polemika između istoričara Abrahama Rozanesa iz Ruša i Matitajahua iz Šumena o pitanju promena u obrazovanju, *El Koreo de Vyenah*, 28 Sivan 5630; videti takođe Tamir, Vicki, *Bulgaria and Her Jews*, New York 1979, str. 136.

¹⁰ Danas ta divna školska zgrada pretvorena je u dom za stare, videti, Tamir, *Bulgaria*, str. 108.

¹¹ Studemund-Halévy, Michael, “Ivri, daber ivri! Baruch Mitrani, un maskil turko-sefardi en Viena”, in: idem et al. (eds.) *Sefarad an der Donau. Lengua y literatura sefardiés en tierras de los Habsburgo*, Barcelona 2013, pp. 175–202, idem, Ivri, daber ivri: Baruch Mitrani. A Turkish Maskil in Vienna, u: *Transversal XIII*, 2, 2012, str. 9–39; idem, “From West to West and back. Baruch Mitrani, a Turkish Sefardic “Maskil””, u: Rita Sánchez & Marie-Christine Varol (eds.) *La Presse judeo-espagnole*, Istanbul 2013, str. 255–280.

Prema Benjaminu Arditiiju, revizionističkom cionisti,¹² Jevreji u Šumenu bili su ‚opседnuti‘ pozorištem u pravom smislu te reči (Arditti, 1968: 105–107). Skoro sva udruženja i društva, osim dobrotvornih organizacija, bili su dužni da uključe u dešavanja pozorišne predstave, sa muzikom ili bez nje. Pored ranije pomenutih pozorišnih izvođenja, jevrejsko pozorište u Šumenu dostiglo je pravi vrhunac i procvat dvadesetih godina 19. veka, koje je usko bilo u vezi sa imenom Rafaela Farina. Međutim, ovaj period preporoda trajao je deceniju (Videti Romero, 1979(2): 758).

Kada je u pitanju Šumen, posedujemo manje ili više određena znanja u vezi sa sledećim pozorišnim predstavama:

Pre 1915. *Ya'akov i sus ijos* (Jakob i njegovi sinovi), koju je režirao Eliezer ben Jakob.

Godine 1919. amaterska grupa pozorišnih entuzijasta izvela je (1880–1957)¹³ pozorišni komad Šaloma Aša *Im hagal* (*With the Stream*, 1904.), koji je na bugarski preveo Lazar Danijel (Arditti, 1968: 106–107; Romero, 1979(2): 758).

Godine 1919. pozorišna trupa *Mikra*, koja je osnovana 1918, glumila je na bugarskom u predstavi *Yehuda Makavej* (Arditti, 1968: 106; Romero, 1979(2): 757–758).¹⁴

Godine 1920. istoimena pozorišna trupa igrala je u predstavi *Čerka provodadžika* koju je napisao hebrejski pesnik Abraham Razin (1889–1974).¹⁵

Godine 1925. „Sosyedad Makabi” (Društvo Makabi), koja je osnovana 1925. godine, organizovala je predstavu *Don Jozef od Kastilje* na ladinu (Videti takođe Arditti, 1968: 106; Romero, 1979(1): 251, Romero, 1979(2): 776; Romero, 1983: 50–51; Romero, 2006: 193).

Godine 1926. u Šumenu, *Dreyfus*, koju je napisao Jak Lorija (1860–1948) predstavljena je na ladinu.¹⁶

¹² Benjamin Arditi (1897–1982), rođen u Beču, bio je izraelski političar i član Kneseta za Herut i Gahal između 1955. i 1965. Takođe je objavio nekoliko knjiga: *The Role of King Boris in the Expulsion of Bulgarian Jewry* (1952); *Bulgarian Jews Under the Nazis* (1962); *Bulgarian Jewry – the Shumla Community* (1968) i *Famous Bulgarian Jews* (1971).

¹³ Šalom Aš, proslavljeni pisac za života, prvobitno je pisao na hebrejskom, ali ga je I. L. Perec ubedio da se prebaci na jidiš. Njegova dela nikad nisu prevedena na ladino.

¹⁴ Nacionalna biblioteka u Sofiji (zbirka na ladinu) poseduje kopiju pozorišne predstave *Yehuda Makabi, trezlada del bulgar por Abraham Menahem* na hebrejskom pismu solitreo.

¹⁵ Abraham Razin je bio autor serijskih romana; videti takođe Arditti דודי דרראגליק, str. 106; Romero, *El teatro de los sefardíes orientales*, vol.1, 299, nr. 304; Romero, *El teatro de los sefardíes orientales*, vol. 2, str. 761, nr. 376.

¹⁶ *Dreyfus. Drama en sinko aktos i un apoteoz*, Sofia 1902–1903; ponovo štampano u Studemund-Halévy & Collin, *La Boz de Bulgaria*, str. 38–89; videti takođe Platikanova, Slava (ed.) *Dreyfus*, Tübingen 2014; Romero, *El teatro de los sefardíes orientales*, str. 86, nr. 137; str. 88, nr. 144; 94, nr. 160; Romero, Elena, *Repertorio de noticias sobre el mundo teatral de los sefardíes orientales*, CSIC, Madrid 1983, Dori, Nitsa, *Afera Drajfuz i njeno beleženje u ladino literaturi*, 2000 (na hebrejskom); videti takođe Papo, Yosef Avraam, *Dreyfus* (MS), Nacionalna biblioteka (Sofija).

Godine 1926. *Dreyfus* Arona Menahema igrana je na sceni, a režirao ju je Rafael Farin (Arditti, 1968: 106; Romero, 1979(1): 251, Romero, 1979(2): 776; Romero, 1983: 50–51; Romero, 2006: 193).

Godine 1926. *Don Isak Abravanel* autora Arona Menahema, izvedena je na sceni, a takođe ju je režirao Rafael Farin.¹⁷

Godine 1926. priredili su Molijerovu dramu *Turđica* na bugarskom.¹⁸

Godine 1926. *La suegra la kaza arevuelta*, verovatno zasnovana na poznatoj satiričnoj komediji *Svekurva* (Svekrva) Antona Todorova Strašimirova (1872–1937),¹⁹ smatra se danas jednom od najboljih komedija morala na bugarskom, koja je izvođena na ladinu, a režirao ju je Rafael Farin (Arditti, 1968: 106–107; Romero, 1979(1): 427; Romero, 1979(2): 777).

Godine 1926. predstava Šolema Alejhema *Desparsidos i Dispersados* prikazana je na ladinu, a režirao ju je Rafael Farin.²⁰

Godine 1927. izvođena je predstava i mjuzikl *Messhasbeah hana'alayim, hana'alayim* (Arditti, 1968: 107; Romero, 1979(1): 341; Romero, 1979(2): 778) koju je Isak Hajim Šelomo Aškenazi preveo sa francuskog na bugarski.²¹

Godine 1927. *Mojeret hagafrurim* (Prodavačica šibica), predstava i muzička opereta, koju je takođe preveo Isak Hajim Šelomo Aškenazi sa francuskog na bugarski,

¹⁷ *La Verdad* (Ruse) c. 1900. Zajedno sa Aronom Menahemom, Behor Azarija (1874–1911), Jak Lorija i Sent Semo takođe su napisali predstave za izvođenje o Isaku Abravanelu, filozofu religije i ministru finansija španskog dvora; see also Arditti *היינו היראגלוך*, str. 106; Romero, *El teatro de los sefardíes orientales*, vol. 2, str. 777, nr. 444; Romero, *Repertorio de noticias*, str. 50–51, nr. 65; Romero, *Nueva bibliografía*, str. 183–218 (ovde: str. 191, nr. 24); *Bibliography of the Hebrew Book* dostupno na www.hebrew-bibliography.com.

¹⁸ *Avare de Moliere*, p.1–15 (National Archives, Sofia); Arditti *היינו היראגלוך*, str. 106; Romero, *El teatro de los sefardíes orientales*, vol. 1, str. 165–175, nr. 27; vol. 2, str. 777, nr. 445. See also *El hazino imajinado. Komedía en tres aktos de Molyer, trezladado de el fransez por Sh. Ataf*, Sofia 1903.

¹⁹ Anton Todorov Strašimirov (1872–1937), osnivač dramske književnosti u Bugarskoj, objavio je prve pesme u časopisu *Iskra* u Šumenu; početak ovog aktivnog stvaralaštva povezan je sa pozorištem u Šumenu i Varni. Objavio je roman *The Salonica Terrorists* (Eskenazi, Jacques; Krispin, Alfred, *Jews in the Bulgarian Hinterland: an annotated bibliography*, Sofia, 2002, nr. 1520) i predgovor pesmama Julije Rozentral, u Sofiji 1904. (Eskenazi 2002, no. 1893). Objavio je satiričnu komediju *Svekurva* 1906. Violeta Menahem Levi-Samardzhieva sećala se izvođenja u gradu Dupnitse, 1921, apud Tosheva, Kristina, “El teatro y los judios en Bulgaria: Con esbozo historico”, *Annual / Godishnik* 26 (1991), str. 244–257 (ovde: str. 250); videti takođe Nikolov, M. A., Anton Strashimirov, Sofia, 1965.

²⁰ *Desparcidos i dispersados. Espektakulo en tres aktos*, El Djudyo (Varna), xv, 1925 – xvi, 1926; reprinted in Studemund-Halévy & Collin, *La Boz de Bulgaria*, 2014, str. 147–183; Romero, *Nueva bibliografía*, str. 183–218 [here: str. 204, nr. 73]. Međutim, Farin je preveo predstavu sa nemačkog, kao što je očigledno iz poređenja verzije na jidišu sa nemačkom verzijom i verzijom rukopisa.

²¹ Postoji veoma malo podataka o upotrebi muzike u sefardskom pozorištu, a čak se još manje zna o organizovanju sefardskih predstava.

našla se na pozorišnom repertoaru (Arditti, 1968: 107; Romero, 1979(1): 347; Romero, 1979(2): 778).

Godine 1929. *Don Isak Abravanel* doživio je još jedno izvođenje (Arditti, 1968: 107; Romero, 1979(1): 785; Romero, 2006: 191).

Ova prirodno nedovršena lista bazira se ponajviše na studijama Binjamina Arditija, Elene Romero i Kristine Toševe. Ukoliko bismo ovoj listi dodali knjige na ladinu o sefardskom pozorištu objavljene u Bugarskoj i završili ovu listu našim još uvek nedovoljnim znanjem o sefarskoj literaturi iz Beča, Bosne, Hercegovine i Srbije, odmah bismo videli da je broj prevoda sa jidiša i nemačkog na ladino daleko veći od onoga što su brojni istraživači prethodno pretpostavljali, da mnogi prevodi i adaptacije, takoreći, zaobilaznim putem, čine nemačke verzije prevedene na ladino.

Jevrejsko pozorište

U Otomanskom carstvu, jevrejskim novinama 1860. već su dominirali romani i novele. Mnoge od njih su kreativne adaptacije stranog materijala pogotovo francuskih, hebrejskih i nemačkih izvora. Prevodi novela i predstava objavljeni su kao nastavci u novinama (obično distribuirani preko pretplate) ili kao mali pamfleti. Obe vrste izdanja bila su prilično skupa i široko dostupna. Tekstovi su često skraćivani na nekih dvadesetak strana i pojavljivali su se sa naznakom *trezladado* (prevedeno), *rezumido* (rezimirano), *imitado*, *adaptado*, *aranjado* (adaptirano), ili *reeskrito* (ponovo napisano); ovi termini koristili su se kao sinonimi.

Svi ovi takozvani prevodi na ladino ili adaptacije raznih vrsta, uključujući one za koje se tvrdi da su originalna dela, pozajmili su leksičke elemente iz tekstova na stranom jeziku i tako su zavisili od istih u različitim stepenima. Olga Borovaja je opisala ove tekstove kao „iznova napisana“ literatura, a njihove autore kao „ponovo pisce“ (Borovaya, 2012: 140). Detaljna studija o izvornom jeziku teksta i njegove prevedene, adaptirane ili ponovo napisane verzije pomoći će da pokaže kako prevodioci ili „ponovo pisci“ prevazilaze jezičke probleme i sociokulturne poteškoće u praksi. Nažalost, još uvek nije sprovedeno sistematsko istraživanje.²²

Kao što je Olga Borovaja pokazala, ovaj novi žanr svetovne beletristike uključuje adaptaciju originala sa drugog jezika, iziskujući prevod poučnih tekstova bez ikakve mogućnosti stvaranja originalnih dela. U svim ovim književnim kontekstima, jezik je igrao ključnu ulogu u određivanju identiteta Jevreja u fikciji.

²² Videti Borovaya, Olga V. “The Serialized Novel as Rewriting: The Case of the Ladino Belles Lettres”, u: *Jewish Social Studies* 10, 2003, str. 30–68; eadem, Borovaya, Olga, “New forms of Ladino cultural production in the late Ottoman period: Sephardi theater as a tool of indoctrination”, u: *European Journal of Jewish Studies* 2, 1, 2008, str. 65–87

Na postvernakularnom ladinu – početak sredine dvadesetih godina prošlog veka – prevod, adaptacija i ponovno pisanje konstantno su bili prisutni u književnosti na ladinu, zato što se jevrejski nije koristio u svakodnevnom životu ili kao maternji jezik, služeći kao obeležje nove kulturne ere: akulturacija sefardskog života sa ladinom kao drugim jezikom.

Predstave o životu Jevreja

Ladinsko pozorište nije se pojavilo do druge polovine 20. veka kao takozvani „usvojen žanr“ (Borovaya, 2012; Romero, 1992: 22) prvo kao izraz proslava praznika, kao što su Pasha, Hanuka, i Purim, a kasnije kao sredstvo u podučavanju u školama ili u književnim ili dobrotvornim društvima. Većina Jevreja u Evropi koristila je tri jezika: hebrejski, jidiš i ladino, pored jezika svojih zemalja.

Osnovni, većinom negativni stav prema pozorištu umanjio se kada je na život Jevreja uticao pokret jevrejskog prosvetiteljstva i pokret za jevrejsku emancipaciju. Iako je pozorište uvek nastojalo da pruži zabavu, namenjeno je da bude pozornica moralnog obrazovanja i prosvetiteljstva, škola koja je otvorena za svakoga. Ideja o stvaranju pozorišta na ladinu privlačila je zapadnjake, zato što je izgledala kao dobar način podučavanja moralu i religiji. Ove predstave i skečevi često su izlazili mesečno, ponekad u serijama, a malo njih čak nije bilo namenjeno izvođenju.

Pozorište se pojavilo sa predstavama o životu Jevreja, koje su napisali autori ladina ili napravili članovi lokalne sefardske zajednice. Date predstave izvodila je grupa amaterskih glumaca sefardske zajednice za samo sefardsku publiku, koje su veoma često sadržale verske i obrazovne namene, propagande o dobročinstvu ili prikupljanju finansijskih sredstava. Sefardski dramaturzi bili su rabini, učitelji, ljudi od pera, intelektualci ili publiciste koji su uključeni u sefardsko novinarstvo kao izdavači, urednici, prevodioci ili saradnici jednih ili nekoliko novina.

Kada su sefardski obrazovani pisci sastavljali repertoar za novo pozorište, nisu imali nijedan domaći tekst na raspolaganju. Morali su da pozajme materijale iz francuskog pozorišta kao što su dela Rasina, Molijera, Delfine de Žirardin, Skrajba, Eugena Labiša, Emila Žuliarda, Oktava Miraboja, Henrija Bataja ili Žorža Kurtelina. Drugi učenici književnici stvorili su originalne predstave u vezi sa biblijskim pričama i epizodama iz jevrejske istorije (priče o kraljici Ester ili Josef i njegova braća), a kasnije, lokalnim prilikama. Cionistički autori iskazivali su sklonost prema dramatičnim i nasilnim epizodama u kojima jevrejski heroji pokazuju patriotizam i posvećenost judaizmu, spasavajući zemlju i narod izraelski, na primer, u priči o Jifti, Debori, Davidu i Golijatu, kraljici Ester, Vezivanju Isaka, Bar Kohbi, itd.²³

²³ Državne arhive u Sofiji imaju veoma važne ladinske spise.

Na početku 20. veka, repertoar jevrejskog pozorišta uključuje više predstava o životu Jevreja („povratak u geto“), naročito u Istočnoj i Centralnoj Evropi i Palestini, koje su uglavnom prevedene sa hebrejskog, jidiša, nemačkog, holandskog i ruskog – od kojih je većina prevedena preko hebrejskog. Ovi tekstovi oslikavaju tradicionalni život Jevreja između nostalgije i savremenog sveta, dopuštajući Jevrejima da se ponovo povežu sa prošlošću. Omiljeni jevrejski autori, zajedno sa Šolemom Alejhemom, piscima na jidišu kao što su Šalom Aš (1880–1957) i Šalom Anski (1863–1920), autor *Dibuka*, prevedeni su na mnoge jezike, uključujući i ladino.²⁴

Jezici pozorišnih predstava pretežno su na hebrejskom, ladinu i francuskom. U Bugarskoj, ključni centar za jevrejsko pozorište je grad Šumen, čiji je najistaknutiji predstavnik bio amaterski upravnik pozorišta, novinar, prevodilac i amaterski pisac Rafael Farin.

Braća po duhu: Šolem Alejhem i Rafael Farin

Šolem Alejhem (drugo ime Šalom Jakob Rabinovič), „psiholog jevrejskog naroda“,²⁵ rođen je 1859. u Pereslavlju (selo na 95 kilometara južno od Kijeva u Ukrajini), a preminuo je u Njujorku 1916. godine, smatran je pored Mendele Mojher Sforim i Jichok Lejb Perc (takođe poznat kao Jichok Lejbuš Perc) najvažnijim klasičnim autorom književnosti na jidišu. Nakon što je preveden na nekoliko jezika, on je uživao ogromnu popularnost pogotovo među nemačkim, američkim i bugarskim čitaocima.²⁶ Među njima, Rafael Farin je bio jedan od njegovih najrevnosnijih i najjushićenijih čitalaca, koji ne samo da je preveo dela Šolema Alejhema na bugarski i ladino nego je i takođe napisao „u duhu Šolema Alejhema“.²⁷

²⁴ Inspirišući različite muzičke i umetničke obrade, klasična adaptacija i tumačenje priče Der *Dibbuk* (*Dibuk ili Između dva sveta*) popularna je predstava Šaloma Anskija (drugo ime Zainwil Salomon Rappoport). *Dibuk* je preveo, adaptirao i objavio na ladino Jacques Cappon (*Entre dos mundos or HaDybuk. Legenda dramatica en 4 actos*, Sofía ca. 1930); videti Collin & Studemund-Halévy, *Entre dos Mundos*, 2007, str. 29, nr. 47; videti takođe Romero, Elena, “Nueva bibliografía de ediciones de obras de teatro sefardies”, u: *Sefarad* 66, 1 (2006), str. 183–218, ovde str. 207, nr. 88.

²⁵ “El psihologo del alma del pueblo”, *El Djido*, Salónica, 1925, 37a.

²⁶ Prvi prevodi Šolema Alejhema pojavili su se na početku 20. veka u Bugarskoj, kada su 1910. novine *Vesti* objavile nekoliko priča koje su prevedene sa nemačkog na bugarski. Prema Hristu Jordanovu, više od sedamnaest priča i knjiga objavljeno je u Bugarskoj između 1918. i 1985. Videti Yordanov, 1987, str. 236–238. See also Fridhandler, *Indexes*, 1907; Eidherr, *Übersetzung*, 2013.

²⁷ Treba naglasiti da su prvi prevodi Šolema Alejhema na bugarskom bili sa nemačkog, a ne sa jidiša ili ruskog, videti Brantz, *Sholom Aleichem*, str. 225.

Kao pasionirani ljubitelj pozorišta, prema memoarima svog prijatelja Binjamina (Buka) Arditiya, Rafael Farin, apotekar, cionistički novinar i nadareni prevodilac, rođen je u Šumenu 1889, a preminuo u Lodu²⁸ 1951. Zaljubljen u dela Šolema Alejhema, danas još uvek popularnog u Bugarskoj, zato što, kao Šolem Alejhem, „Rafael je voleo život i predao mu se“ (Arditti, 1968: 106–107). Farin je delio ovu ljubav sa sefardskom javnošću, koja je između 1919. i 1931. iznova zahtevala predstave za izvođenje i dramatične skečeve koje je napisao Šolem Alejhem. Najmanje su četiri njegova dela prevedena na ladino, u to vreme, uporedo sa prevodom daleko većeg broja njegovih dela na bugarski (Brantz, 1987: 223–236).

Prema, nažalost, netačnim podacima koje je dao Binjamin Arditi, Rafael Farin je verovatno preveo tri knjige Šolema Alejhema na bugarski između 1918. i 1928. godine (Arditti, 1968: 105). Između 1925–26, časopis *HaShofar* objavio je bugarski prevod *Menahem-Mendel*, ne pomenuvši ime prevodioca.²⁹ Za Rafaela Farina se takođe veruje da je, barem prema mišljenju bugarskog lokalnog istoričara Nika Majerova iz Šumena, preveo još koji klasični tekst Šolema Alejhema, *Tevje (Mlekar)* (Mayerov, 2011: 28; videti takođe Sánchez, 2006: 180–181), ali takođe nismo mogli da pronađemo kopiju ovog prevoda.³⁰ Pored toga, za njega se misli da je preveo delove *Don Kihota* na ladino.³¹

U svojoj kratkoj biografiji o jevrejskom pozorištu, Abraham Jari spomenuo je tri dela Šolema Alejhema (Yaari, 1934: 11–14):

- *Desparcidos i Dispersados. Spektakulo en tres aktos, trezladado del alman por R. Farin.*
- *Mazal bueno. Para mazal bueno. Komedia en 1 akto. Trezladado del ebreo por Abraham Matarasso.*

²⁸ O njegovom životu pogledajte u neobjavljenim memoarima (na bugarskom): *Rafael (Buko) Farin. Shumen-Bulgaria 1889 / Lod-Israel 1950*, Centralna arhiva za istoriju jevrejskog naroda, u Jerusalemu (BU/Is/1d); Arditti, Binyamin, *ידועי דיר אגלוב – תליהק הלמויש*, Tel Aviv 1968.

²⁹ *HaShofar* XVII, 1925, 11: 5–8 (14.12.1925.); 12, 1925: 4–9 (25.12.1925.); 14, 1926: 4–12 (15.1.1926.); 16, 1926: 5–8 (29.1.1926.); 18, 1926: 4–9 (12.2.1926.).

³⁰ Prema ručnom pisanom katalogu koji je pohranjen u Jad Vašemu, među zbirkom knjiga Binjamina Arditiya, postoji samo jedna knjiga Rafaela Farina u njegovoj biblioteci, naime *Menahem-Mendel*, videti Collin, Gaëlle; Stuedmund-Halévy, Michael, “Le fonds judéo-espagnol bulgare de la Bibliothèque de Yad Vashem (Jerusalem): le fonds Binjamin Arditti”, in: *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos / Sección de Hebreo* 56, 2007, str. 163–179.

³¹ Mayerov, *Evrejskata*, str. 28. Nisim Fari, apotekar koji živi u Šumenu, još uvek vrlo dobro pamti Farina i njegovu strast prema pozorištu, kao i prevode za pozorište, uključujući delove *Don Kihota*, dok je razgovarao sa mnom u Šumenu. Činjenica da je izraelski pisac Isak Ben-Rubi dobro vladao španskim objašnjava zbog čega ništa nije prevedeno na ladino (“Don Quijote y los hijos sefarditas”, u: *Anales Cervantinas* 2 (1952), str. 374–37; Rahel Amado Bortnik, osnivač Ladinokomunita, preveo je poglavlja *Don Kihota* na ladino, “Don Kishot de la Mancha”, u: Moscona, Myriam & Sefami, Jacobo (eds.) *Por mi boka: Textos de la diáspora sefardi en ladino*, México, D.F., 2013, str. 226–237.

- *Para mazal bueno (Komedia en un akto) i syertas notas sovre Sholem Alehem rekojidas por [Izhak David Florentin]*, Saloniko 1931.

Rosa Sančes je navela tri ili četiri dela Šolema Alejhema, uključujući *Desparcidos y dispersados*; *El médico / Doktor*; *Mazal Tov / Enhorabuena / Para mazal bueno* (Sánchez, 2006: 176).

Konačno, veličanstvena *Bibliografija hebrejske knjige* navodi četiri njegova dela u prevodu na ladino:

- *Para Mazal Bueno/Mazal Tov*, in: *El Makabeo* (Salonica, 1919), trezladado del ebreo por Abraham Matarasso (Romero, 1979: 328).
- *Mi kapo de anyo*: Broshura muy divertyente, kontenyendo la [...] pyesa [...] El Mediko, del grande eskribano [...] Sholem Alehem, consejos a las mujeres, maksimas i proverbyos, Saloniko, c. 1920, u: *El Djudyo* (1920).
- *Desparcidos i Dispersados*, Spektakolo en tres aktos, trezladado del alman por R. Farin, in: *El Djudyo* (1925–1926) (Romero, 1979: 227).
- *Para mazal bueno* i syertas notas sovre Sholem Alehem. Rekojidas por I[zhak] F[lorentin], Saloniki (1931) (Romero, 1979: 328).

Rafael Farin, koji nije samo režirao jevrejske predstave za izvođenje za jevrejsku pozorišnu publiku već je i adaptirao brojne predstave za izvođenje, delio je doživotni entuzijazam i ljubav prema Šolem Alejhemu sa prevodiocima i autorima kao što su novinari Abraham Mataraso i Isak David Florentin, koji je preveo predstave Šolema Alejhema na ladino.

Stoga, nije iznenađujuće da je prva Farinova knjiga, za koju znamo da je objavljena u Šumenu 1925. godine, bila prva knjiga u seriji (po svojoj prilici on ju je osnovao) pod naslovom „Jevrejska humoristična biblioteka“. Naime, to je epistolarni roman *Menahem-Mendel* njegovog omiljenog pisca Šolema Alejhema.³² Jevrejska omladinska organizacija *Mikra Makabi* objavila je ovaj roman a štampao ju je poznati štampar Spas Popov (Brantz, 1987: 228).³³ Prema naslovnoj strani, ovo je prevod sa nemačkog, jezik koji je Rafael Farin, jezički nadaren, dobro znao, s obzirom da je učio nemački dve godine na Koledžu za menadžment u Lajpcigu (*Handelsbochschule*). Kasnije je predavao taj jezik u trgovačkoj školi u Šumenu.

Farinova druga knjiga na bugarskom takođe je prevod zbirke novela Šolema Alejhema koja je objavljena u Berlinu 1925. godina. Ta knjiga pod naslovom *Di Ershte Yidishe Republik*, doneta je u Šumen 1927. na bugarskom kao *Parvata Evreiska Republika /*

³² *Menahem Mendel* R. Farin preveo je sa nemačkog u Šumenu 1925.

³³ O bibliografiji dela Šolema Alejhema na bugarskom videti Yordanov, Hristo, “Shalom Aleichem’s Books Translated and Distributed in Bulgaria”, u: *Godishnik/ Annual* 22 (1987), str. 236–238 (ovde: str. 235).

Sporod Istinskoto odisanie / na edin Otcheviden / Prevel: R. Farin / Knigata i skladiran i prevodatcha be Shumen 1927 (Prva jevrejska republika. Autentičan opis svedoka) (Bratz, 1987: 228). Pored ova dva dela na bugarskom, moguće je da je Farin preveo treće Alejhemovo delo, koje je objavljeno u časopisu *HaShofa*, ali je izostavljeno ime prevodioca.³⁴ Danas prva dva prevoda mogu se naći u opštinskoj biblioteci u Šumenu.

Godine 1924. Farin je preveo jednu od najpopularnijih predstava Šolema Alejhema na jidišu, *Tsezeyt un tshshpreyt* (Raštrkani i rasuti), objavljenu u Varni 1925/26 u časopisu *El Djudyo* pod naslovom: *Desparsidos i Dispersados, spektakulo en tres actos, trezladado del alman*.³⁵ Ova „dramatična predstava u tri čina“ govori o porodici koja se ruši, u kojoj su dramski likovi prihvatili ideju prema kojoj organizuju svoje živote: ćerka Hana predstavlja život posvećen učenju i obrazovanju; sin Haim je pristalica cionizma, drugi sin je socijaldemokrata. Majka Malke je pobožna, ali je suviše slaba da bi se suprotstavila deci i donekle ne shvata ozbiljno njihove reči (*Se yo lo que los crios van dahtaniando?*).³⁶ Glavni likovi su bračni par Schalant, koji su obuzeti teškim problemima koji su im iskršli (njihova najstarija ćerka Flora je pobešla sa ljubavnikom, sin im je uhapšen, veridba ćerke Hane je raskinuta), da bi se na kraju suočili i izašli na kraj sa njima. Kada na kraju predstave muž pita ženu o svojoj deci, ona odgovara: „raštrkani i rasuti na svih sedam mora“ (*desparcidos y dispersados por todas las ciete partes del mundo*).³⁷ Analiza rukopisa i štampane verzije pokazuje da se Rafael Farin veoma doslovno držao nemačkog prevoda originala na jidišu i majstorski je uspeo da prenese jezičku virtuoznost Šolema Alejhema u prevodu na ladino.

Jedina pozorišna predstava za koju se zna da je Farin napisao je komedija *El Amor victorioso*, možda postoji kucana verzija rukopisa.³⁸ Ovo duhovito delo prikazano je u duhu Šolema Alejhema, i taj jezik podseća na likove u Farinovom prevodenom delu *Desparisidos i Dispersados*. Predstava je puna turskih izraza, što nije iznenađujuće. Naime, uprkos uvedenim reformama o jeziku sredinom 19. veka koje su vodile prema modernom bugarskom

³⁴ *HaShofar* xvii, 1925, 11: 5–8 (14.12.1925.); 12, 1925: 4–9 (25.12.1925.); 14, 1926: 4–12 (15.1.1926.); 16, 1926: 5–8 (29.1.1926.); 18, 1926: 4–9 (12.2.1926.).

³⁵ Napisan 1903, opisuje konflikt generacija i izvodio se nekoliko puta na sceni sa ogromnim uspehom *El Djudyo*, xv, 1925, [1], 16.10., 38: 3–4; [2] 39, 23.10., 3–4; [3] 40, 30.11., 3–4; [4] 6.11., 41, 3–4; [5] 13.11., 42, 3–4; [6] 20.11., 43, 3–4; [7] 27.11., 44, 3–4; [8] 4. 12., 45, 3–4; [9] 11.12, 46, 3–4; [10] 47, 18.12., 3–4; [11] 25.12., 48, 3–4; xvi, 1926, [12], 1.1., 1, 3–4; [13] 2, 8, ponovo štampano u Studemund-Halévy & Collin, *La Boz de Bulgaria*; videti Romero, *El teatro de los sefardíes orientales*, str. 227; Sánchez, *Difusión y recepción*, 2006, str. 176.

³⁶ Studemund-Halévy & Collin, *La Boz de Bulgaria*, str. 151.

³⁷ Studemund-Halévy & Collin, *La Boz de Bulgaria*, str. 183. Ovo je slično izrazu na jidišu na kome je zasnovan naslov predstave: “*Tsezeyt un tshshpreyt oyf ale shive yamim*”; videti Harshav, Benjamin, *The Meaning of Yiddish*, Berkeley, CA 1990, str. 37.

³⁸ Studemund-Halévy & Collin, *La Boz de Bulgaria*, str. 117–146.

standardnom jeziku, postoje na hiljade turskih i balkansko-turskih reči u bugarskom, i više od polovine stanovnika Šumena bili su etnički Turci.³⁹ Sam Farin je stekao solidno znanje turskog. Pored turskih i hebrejskih reči, postoji broj galicizama i italijanizama kao i leksema iz bugarskog i nemačkog. Ova očaravajuća komedija razigrana je u pogledu idiolekata, metalingvističkih i sociolingvističkih uticaja u predstavi i bogata u preključivanju kodova, prebacivanju dijalekata i stilova. Smeštena u „savremenom provincijskom gradiću“ (*se passa en noestros dias en una sivdad de provincia*),⁴⁰ za komediju se veruje da ju je napisao sam Rafael Farin ili da je jedan od njegovih mnogobrojnih neobjavljenih prevoda ili adaptacija. Međutim, Farin je kao pravilo zabeležio da, ako je delo prevedeno, a u ovom slučaju ne uključuje takvu belešku, pretpostavljamo da je on autor ovog dela.

Kao pesnik, prevodilac i novinar, Rafael Farin koristio je pseudonim *Nirlafar* ili *Niraf Leafar* (anagram autorovog imena), a kao novinar pseudonim *Alkolombrie Meshofistra* ili *Nirlafar*. Pod datim pseudonimom objavio je duhovita satirična pisma u vodećem bugarskom cionističkom časopisu *Razvet* (Zora) u Sofiji i u ladino-bugarskom časopisu *Ha-Shofar* u Plovdivu.⁴¹ Uprkos značajnim naporima, uspeo sam da nađem samo dva primera ovih pisama. Ne samo da je bio nadareni pisac nego je bio zagriženi pristalica revizionističkog cionizma i obožavalac vođe datog pokreta, autora i govornika Vladimira Jabotinskog (1880–1940). Nije iznenađujuće da se *drugar* (apotekar) Rafael Farin kandidovao na izborima u Šumenu kao revizionistički cionista (bez uspeha).⁴²

Rafael Farin uložio je novac u svoju strast, pozorište, i izgubio ga tako što je kao apotekar prodavao meleme, iako mu je slabo išlo, da bi platio štampare od svoje zarade (Arditti, 1968: 105–107). Njegova porodica ga je podržala, barem moralno, ali u svakom slučaju bili su ponosni na njega. U svojim memoarima (na bugarskom), njegova sestra Karolina piše:

„Moj brat Buko [Rafael] bio je veoma načitan i muzički nadaren. Takođe je bio vrlo pametan. Otac bi mu se često obraćao za savet, a pisao je neke satire koje čuvamo u porodici. Svirao je gitaru i mandolinu. Često smo sedeli na stepenicama, on je svirao, a mi smo pevali. Imao je divan glas, voleo je da priča šale“.⁴³

³⁹ Turan, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria, 1878–1908*, Ankara 1998.

⁴⁰ Studemund-Halévy & Collin, *La Boz de Bulgaria*, str. 157.

⁴¹ Videti, na primer, *Razvet*, Sofia, 15. oktobar 1930. o jevrejskom novinarstvu u Bugarskoj, videti Nassi, Gad (ed.), *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Isis Press, Istanbul, 2001; Israel, Salvator, “Evreiski periodichen pechat na ladino i ivrit v Balgarija”, in: *Annual/ Godishnik 1* (1967), str. 139–167.

⁴² *Razvet*, Sofia, 1–2–1931.

⁴³ Fari, Karolina, *Moji memoari* (na bugarskom), neobjavljeni rukopis, Centralna arhiva za istoriju jevrejskog naroda, u Jerusalemu (BU/Is/1d).

Ukoliko su sve ovo postojeća dela, postavlja se pitanje šta se desilo sa posthumnim spisima, pogotovo sa spisima koje je spomenula njegova sestra Karolina u memoarima.⁴⁴ Za sada možemo samo da odgovorimo na pitanje sa snebivanjem. Međutim, u potrazi za knjigama na ladinu, časopisima i rukopisima na bugarskom, za vreme mnogih putovanja u zemlju, locirali smo više od dvadesetak rukopisa, predstava za izvođenje, sve nepoznate, većina na pismu solitreo, a mali broj na raši i latinskom pismu. Objavljivanje ovih tekstova značajno će proširiti naše znanje jezika i književnosti na ladinu, ne samo u Bugarskoj.

Okretanje životu: Farin kao prevodilac Šolema Alejhema

Govornik ladina (ponekad) i autor na ladinu (uvek) ostaje svestan mnogobrojnih registara, pozajmljenih, ali ne u potpunosti asimilovanih iz mnoštva jezika i dijalekata. Namerno je odabrao izraze iz ovih različitih registara zbog specijalnih efekata, dodajući duhoviti metalingvistički ili sociolingvistički značaj rečenica. Za Farina, poliglota i jezički duhovitog amaterskog dramskog pisca iz Šumena, Alejhemova prefinjena i složena mešavina jezika sa ovozemaljskim jidišom, kombinovana sa nemačkim, hebrejskim i slovenskim elementima, predstavljala je ogroman jezički izazov. Ipak, u grotesknoj slici galerije jevrejskih likova koju je stvorio (*Menahem-Mendel; Tevje Mlekadžija*), svakom dramskom liku dodelio je ulogu nosioca političko-socijalne ideje i specifičan i jasan jezik, proizvodeći najkomičnije vrste zabuna. Provincijalni bonvivani i bučni skorojevići smenjuju se naizmenično sa pobožnim Jevrejima i svetovnim cionistima, lepoticama iz malih gradova, ironično rezigniranim udatim ženama, tradicionalistima i modernistima. Pored toga, pojavljuju se ljubormorne stare budale i sumnjivi trgovci, drska posluga, prljave provodažije oba pola, očevi i majke koji se ludo utrkuju da vere svoje ćerke zalučene udajom.

Prevodilac Rafael Farin opisuje i pravi karikature od dramskih likova pomoću posebnog jezičkog dara, dajući svakome od njih specifični jezički repertoar. On uspeva da zajedno uplete različite registre koje dovodi u uzajamni odnos sa različitim društvenim karakteristikama i jezičkim površinama, uključujući socijalne faktore kao što su uzrast, pol, zanimanje, poreklo i slično. Vrsta pozorišne heteroglosije se pojavljuje u kojoj se mnoštvo jezika, dijalekata ili registara koristi za tradicionalne motive verovatnosti i humora (Carlson, 2006).⁴⁵ Farin je uspešan u ovome ne samo zato što izvanredno vlada ladinom

⁴⁴ Deo Farinovih rukopisa i porodične dokumentacije nalaze se u Centralnoj arhivi za istoriju jevrejskog naroda, u Jerusalemu (BU/Is/1d).

⁴⁵ Videti takođe Schmid, Beatrice et al., *Zwischen Tradition und Moderne: Eine corpusgestützte Untersuchung zur Sprache der südosteuropäischen Sepharden (1880–1930)*, preuzeto sa <<http://pages.unibas.ch/sefaradi/tradmod/index-de.html>>

nego vešto koristi reči koje nisu španskog porekla (prilično retko), reči iz hebrejskog, turskog, rumunskog,⁴⁶ nemačkog, francuskog i italijanskog.

Kao prevodilac, Rafael Farin koristi veštinu svakodnevnog vernakulara, ponekad novinarski funkcionalni stil, začinjjen brojnim rečima iz savremenog jezika. On je takođe uveo nekoliko izreka (*riflanes*) u ovom predstavama, koje se mogu naći u mnogim bugarskim zbirkama izreka koje su nam poznate kao:

*“coando vas mesclando las colis con las letchougas
el consejo di la moujer es poco i el que no lo toma es loco
el loco gasta el savio se lo come
el que ijas tiené con perros cosfoegra
ijo mio si tomas haver assouvi escalon, si tomas moujer abacha
escalon
la manzana no caye lejos del arbol
segun el padre ansi y los crios
vestido à la trenta i ouna alfoneti”*

Ako je (doslovni) prevod prenošenje iz jednoj jezičkog sistema u drugi i naginje više ka kuratorstvu, a (slobodna) adaptacija uključuje stvaranje novog teksta i teži više ka preobražavanju, onda je dramski pisac Rafael Farin, ipak, pre prevodio nego adaptirao dela.

Bibliografija

- *Aleichem, Sholem, Menahem-Mendel*. Prevedeno sa nemačkog jezika/R. Farin, Shumen 1925.
- Arditti, Binyamin. 1968. *תלדיק הילמוש – דודוי היראגלוב*, Tel Aviv.
- Borovaya, Olga V. 2003. “The Serialized Novel as Rewriting: The Case of the Ladino Belles Lettres”, *Jewish Social Studies* 10, str. 30–68.
- Borovaya, Olga V. 2005. *Modernizacija kul'tury: belletristika i teatr osmanskich evreev na rubeze XIX – XX vekov*. Moscú.
- Borovaya, Olga. 2008. “New forms of Ladino cultural production in the late Ottoman period: Sephardi theater as a tool of indoctrination”, u: *European Journal of Jewish Studies* 2, 1, str. 65–87.
- Borovaya, Olga V. 2012. *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres, and Theater in the Late Ottoman Empire*. Bloomington.

⁴⁶ Farinova porodica održala je bliske porodične i lične veze sa Rumunijom, pogledajte memoare Karoline Fari, *Memoirs*, neobjavljeni rukopis.

- Brantz, Rosa. 1987. "Sholom Aleichem in Bulgaria", *Godishnik/Annual* 22, str. 223–236.
- Carlson, Marvin. 2006. *Speaking in Tongues. Language at Play in the Theatre*. Ann Arbor.
- Cohen, Dov. 2011. La estantería ladino (en hebreo). Neobjavljena doktorska disertacija, Bar-Ilan University. Ramat Gan.
- Collin, Gaëlle; Studemund-Halévy, Michael. 2007. *Entre dos Mundos. Catálogo de los impresos búlgaros en lengua sefardí (siglos XIX y XX)*. Barcelona.
- Collin, Gaëlle; Studemund-Halévy, Michael. 2007. "Le fonds judéo-espagnol bulgare de la Bibliothèque de Yad Vashem (Jerusalén): le fonds Binjamin Arditti", *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos / Sección de Hebreo* 56, str. 163–179.
- Dori, Nitsa. 2000. *The Dreyfus Affair and its Registration in the Ladino Literature*. Ramat Gan (en hebreo).
- Eidherr, Armin. 2013. Einiges zur Übersetzung jiddischer literarischer Texte. Geschichte, Realität, Ideal – und das Beispiel Scholem Aleichem, *Chilufim* 15, str. 37–66.
- *El hazino imaginado. Komedia en tres aktos de Molyer, trezladado de el fransez por Sh. Ataf*. 1903. Sofia.
- *El koreo de Vjyedah*. 1869. Vienna.
- Eskenazi, Jacques; Krispin, Alfred. 2002. *Jews in the Bulgarian Hinterland: an annotated bibliography*, Sofia.
- Fridhandler, Louis. 1907. *Indexes to the Yiddish Work of Sholem Aleichem and Their English Translations*. Walnut Creek.
- Güleryüz, Naim A. 2015. *Türk Yahudi Basini Tarihi*. Estambul.
- Haralamova, Beta. 2012. The Past we should never forget (en búlg.), *La Estreya* II, 6, str. 15–25.
- Harshav, Benjamin. 1990. *The Meaning of Yiddish*. Berkeley.
- Hazan, Eko. 2012. *Jewish Communities and their Synagogues in Bulgaria*. Sofia.
- Israel, Salvator. 1967. "Evreiski periodichen pechat na ladino i ivrit v Balgarija", u: *Annual/ Godishnik* 1, str. 139–16 (na bugarskom).
- Kremnitz, Georg. 2015. *Mehrsprachigkeit in der Literatur. Ein kommunikationssoziologischer Überblick*. Viena.
- Mayerov, Niko. 2011. *Evrejskata mahala v moite spomeni*, [s.n.], Shumen (na bugarskom).
- Nassi, Gad (ed.) 2001. *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Estambul.
- Nikolov, M. A. 1965. *Anton Strashimirov*. Sofia.
- Papo, Yosef Avraam, *Dreyfus* (MS). Sofia.

- Romero, Elena. 1979. *El teatro de los sefardíes orientales*, 3 vols. Madrid.
- Romero, Elena. 1983. *Repertorio de noticias sobre el mundo teatral de los sefardíes orientales*. Madrid.
- Romero, Elena. 1992. *La creación literaria en lengua sefardí*. Madrid.
- Romero, Elena. 2006. “Nueva bibliografía de ediciones de obras de teatro sefardíes”, *Sefarad* 66, 1, str. 183–218.
- Sánchez, Rosa. 2006. Difusión y recepción de obras teatrales de Shólem Aléjem en ámbitos sefardíes, *Theatralia* 7, str. 175–185.
- Schmid, Beatrice et al., *Zwischen Tradition und Moderne: Eine corpusgestützte Untersuchung zur Sprache der südosteuropäischen Sefarden (1880–1930)*, <<http://pages.unibas.ch/sefardi/tradmod/index-de.html>>
- Stillman, Norman A. (ed.) 2010. *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*. Leiden, Boston.
- Studemund-Halévy, Michael & Collin, Gaëlle. 2007. Un aspect du patrimoine séfaraide de Plovdiv: le fonds de livres en judéo-espagnol de la bibliothèque Ivan Vazov, *Materia Giudaica*, 12, 1–2, str. 285–290.
- Studemund-Halévy, Michael & Collin, Gaëlle. 2009. “Le fonds de livres judéo-espagnols des Archives Centrales d’État à Sofia”: description et catalogue, *Romanistik in Geschichte und Gegenwart*, 15, 1, str. 37–60.
- Studemund-Halévy, Michael. 2013. “Ivri, daber ivrit! Baruch Mitrani, un maskil turco-sefardí en Viena”, u: idem et al. (eds.) *Sefarad an der Donau. Lengua y literatura sefardiés en tierras de los Habsburgo*. Barcelona, str. 175–202.
- Studemund-Halévy, Michael; Collin, Gaëlle (eds.) 2014. *La Boz de Bulgaria. Bukyeto de tekstos en lingua sefardi. Livro de Lektura para estudantes*, vol.1: *Teatro*, Barcelona.
- Studemund-Halévy, Michael; Stulic, Ana (eds.) 2015. *La Boz de Bulgaria. Bukyeto de tekstos en lingua sefardi. Livro de Lektura para estudantes*, vol. 2: *Novela*, Barcelona.
- Studemund-Halévy, Michael. 2015. “Obsessed with the theatre: The Translator and Amateur Author Rafael Farin”, en: Dameta leTamar. Studies in Honor of Tamar Alexander, *El Prezente VIII-IX*, vol. 3. Beer Sheva, str. 229–243.
- Tamir, Vicki. 1979. *Bulgaria and Her Jews*, New York.
- Tosheva, Kristina. 1991. “El teatro y los judios en Bulgaria: Con esbozo historico”, *Annual/ Godishnik* 26, str. 244–257.
- Valentín, María del Carmen. 2010. “Judeo-Spanish Theatre”, *European Judaism* 43, 2, str. 91–101.
- Yaari, Abraham. 1934. “תודלות המרדה תילארשיה תומרד ונידלב”, u: *Bamah* 3, 21–23, str. 11–14
- Yordanov, Hristo. 1987. “Shalom Aleichem’s Books Translated and Distributed in Bulgaria”, *Godishnik/ Annual* 22, str. 236–238.